

Ewa Gwiazdowska
Muzeum Narodowe w Szczecinie

Stargardia
Tom 1, 2001

Z dziejów zainteresowania ikonografią Szczecina. Dokumentacja wystawy widoków miasta z 1936 roku

*Profesorowi
Zdzisławowi Chmielewskiemu*

Znaczenie widoków miasta jako, jednego ze źródeł wiedzy o historii Szczecina, dostrzeżone zostało już na przełomie XVIII i XIX wieku. Ludewig Wilhelm Brueggemann w obszernym, kilkutomowym opisie pruskiego Pomorza, w tomie, który wyszedł w roku 1806, umieścił wykaz znanych mu XVIII-wiecznych widoków miasta, w oparciu o oryginały znajdujące się w bibliotece Domu Ziemstwa. Widoki te były gromadzone wraz ze źródłami pisanymi celem dokumentowania historii Pomorza¹. Zwięzłym notom Brueggemanna nie towarzyszyły niestety ilustracje, ale informacje w nich zawarte są na tyle treściwe, że w przypadku przedstawień zachowanych do czasów obecnych można określić, do których z nich zapisy te się odnoszą.

Wraz z intensywnym w XIX wieku rozwojem nauki historycznej, szerzej zaczęto doceniać wartość źródeł ikonograficznych. Założone w Szczecinie w 1824 r. Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza (*Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde*) w ramach działalności zbierackiej, podjęło się gromadzenia także widoków stolicy Pomorza: dawnych oryginałów i ich kopii, a także współczesnych przedstawień zabytkowej architektury. Chodziło więc w tym wczesnym etapie kolekcjonowania widoków nie tylko o nie same, jako dokumenty historyczne, ale przede wszystkim o znaczenie dla badań nad dziejami Szczecina motywów utrwalonych na wędutach. W 1836 r. budowniczy dróg Blaurock podarował Towarzystwu zeszyt z własnoręcznymi rysunkami kościoła św. Jakuba². W 1837 r. nabyło ono kopię rysunku zamku wykonaną przez malarza Juliusa Theodora Bagmihla

¹ L.W. Brueggemann, *Beitraege zu der ausfuerlichen Beschreibung des Koenigl. Preußischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Bd. II, Stettin 1806, s. 67-68. Biblioteka zapoczątkowana została przez Christopha Kiela, czynnego w Szkole Miejskiej, następnie przekazana radcy Konsystorza Brueggemannowi, który uporządkował i opracował zasób. Widoki umieszczone zostały w grupie XIII - *Schriften von den pommerscher Städten*. Od Brueggemanna bibliotekę odkupiło Ziemstwo. Ch. F. Wutstrack, *Kurze historisch-geographisch-statistische Beschreibung von dem königlich-Preußischen Herzogthum Vor- und Hinter-Pommern*, Stettin 1793, s. 90-92.

² Zeszyt formatu folio zawierał opis historyczno-archeologiczny, plan kościoła, profil, ujęcie od południa, od zachodu i widok wnętrza, *Zehnter und Elfier Jahresbericht der Gesellschaft*, "Baltische Studien", (dalej: BS), (AF) Bd. 4; 1837, s. 136. Blaurock wykonał rysunki w 1835 r. Litografię wg widoku wnętrza kościoła wykonał E. Sanne do: F. Thiede, *Pomerania*, Stettin 1844. Informacje te podaje E. Wendt, *Die St. Jakobikirche in Stettin*, "Pommern. Kunst, Geschichte, Volkstum", 1994, nr 4, s. 23 [18-27].

oraz mapę Eilharda Lubinusa¹. W 1839 Blaurock, wówczas inspektor budowlany, darował rysunki kościoła św. św. Piotra i Pawła². W 1840 r. radca Dickhoff przekazał trzy ryciny dokumentujące pożar kościoła Mariackiego³. W 1845 radca Starck podarował 4 widoki okolic Szczecina z ostatniej dekady XVIII w⁴.

Zgodnie z zapisem statutu z 1875 r. zbiory ikonograficzne weszły formalnie w skład zasobu bibliotecznego⁵. Jednak nie było to jeszcze kolekcjonowanie fachowe i systematyczne, o czym świadczą mało zazwyczaj precyzyjne zapisy o nabytkach do zbiorów publikowane w rocznych sprawozdaniach Towarzystwa⁶. W dalszym ciągu w sprawozdaniach brakowało reprodukcji samych widoków. Pojawily się one natomiast w publikacjach książkowych dotyczących historii Pomorza i Szczecina, wydawanych w XIX i na początku XX wieku. Na wartość widoków jako uzupełnień źródeł pisanych, wskazał Hermann Hering w monografii poświęconej topograficznemu opisowi Szczecina⁷. Friedrich Thiede jako pierwszy litograficzne kopie kilku historycznych widoków Szczecina, umieścił w swych dziełach: *Pomerania. Geschichte und Beschreibung des Pommernlandes zur Förderung der pommerschen Vaterlandskunde mit 118 Abbildungen, Verlag von E. Sanne & Co., Stettin 1844* i *Chronik der Stadt Stettin bearbeitet nach Urkunden und den bewährtesten historischen Nachrichten von..., Stettin 1849*. W opisie Pomorza pokazał przedstawienia najważniejszego obiektu architektonicznego - najdawniejszy widok zamku książęcego, sprzed renesansowej przebudowy tego założenia, będący kopią rysunku z 1607 r. i widok zamku po rozbudowie w 1619 r. oraz wedutę miasta otoczonego szwedzkimi fortyfikacjami bastionowymi - obie według dzieła Matthäusa Meriana *Topographia electoratus Brandenburgici et ducatus Pomeraniae..., Francofurti ad Moenum 1652 r*⁸. W "Kronice Szczecina" natomiast opublikował

¹ Była to kopia rysunku przechowywanego w aktach Archiwum Prowincji, *Acta wegen des erstochenen Jungen auf der fürstlichen Freiheit Ao 1607*, a pierwotnie wykonany rysunek stanowił potwierdzenie położenia na terenie książęcym domów mieszkańskich, które spaliły się w 1534 r. W sprawozdaniu podkreślono, że akta wraz ze szkicem stanowią cenny przyczynek do dziejów zamku przed jego przebudową w 1577 r., która spowodowała istotną zmianę jego wyglądu, *Zwölfter Jahresbericht der Gesellschaft am 15 ten Juni 1837*, BS, (AF), Bd.5: 1838, s. 151. Mapa Lubinusa naklejona była na płótno, tamże, s. 146.

² Był to plan, profil i widok kościoła, *Vierzehnter Jahresbericht der Gesellschaft vorgelesen am 22 sten Juni 1839*, BS, (AF), Bd. 7A: 1840, s. 244.

³ *Sechszehnter Jahresbericht der Gesellschaft...am 20sten 1841*, BS, (AF), Bd.8, H. 2: 1842, s. 268-269. Były to z pewnością sztychy Friedricha Ludwiga Kirchoffa z 1789 r.

⁴ *Einundzwanzigster Jahresbericht der Gesellschaft...*, BS, (AF), Bd. 12: 1846, s. 173.

⁵ *Statuten der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Entworfen im Jahre 1824. Neu revidirt und bestätigt im Jahre 1875*, Stettin 1875

⁶ W 1889 r. okulista E. Kannenberg podarował medzioryt z widokiem Szczecina w roku 1820, *Zuwachs der Sammlung, Museum, "Monatsblätter"* 1890, s. 125, nr 19. Być może chodziło w tym przypadku o akwafortę Friedricha Augusta Schmidta według obrazu olejnego Friedricha Frégevize malowanego w 1820 r., por. repr. w: *Stettin, Ansichten aus fünf Jahrhunderten*, bearb. von E. Jäger und A. Blühm, Regensburg 1991, kat. 37, 38, s. 154-155. W 1890 prof. Pitsch podarował którąś z panoram Szczecina z Lasztowni autorstwa F.B. Wernera, *Zuwachs der Sammlung, Bibliothek, "Monatsblätter"* 1891, s. 128, nr 14.

⁷ H. Hering, *Beiträge zur Topographie Stettins in älterer Zeit*, BS, (AF), Bd. 10: 1844, s. 82, [1-86].

⁸ Litografie wykonane w zakładzie E. Sannego. M. Merian, *Topographia electoratus Brandenburgici et ducatus Pomeraniae...*

inne widoki należące do najdawniejszych i ujęcie drugiej rezydencji książęcej, a więc plan miasta średniowiecznego w formie widoku z lotu ptaka - kopię ryciny z poświęconego miastom europejskim, popularnego na przełomie XVI i XVII wieku dzieła Geografa Brauna i Fransa Hogenberga *Civitates orbis terrarum, Coloniae Agrippinae 1572-1618*, panoramę miasta od strony Łasztowni - według znanego obrazu XVII-wiecznego przechowywanego w Domu Żeglarza, a następnie w Giełdzie oraz widok podmiejskiej rezydencji książąt w Oderburgu¹¹. Kilka dziesiątków lat po wydaniu prac Thiedego reprodukcjami widoków Szczecina jako wzbogacającym uzupełnieniem wywodu o historii miasta, posłużył się Wilhelm Heinrich Meyer pisząc *Stettin in alter und neuer Zeit, Stettin 1887*. Meyer nie ograniczył się do kilku najstarszych kompozycji, ale zaprezentował czytelnikom kilkanaście rycin od XVI po XIX wiek - planów i widoków ogólnych, a także ujęć najważniejszych budowli - zamku i gotyckich kościołów - będących pomnikami architektury, które nadawały miastu swoisty charakter i były jego wyróżnikami. Wreszcie w 1911 roku Martin Wehrmann, wybitny pomorski historyk, wydał *Geschichte der Stadt Stettin* zawierające liczne wedyuty pochodzące z XVI-XX w. Oprócz widoków dawnych, wykonanych technikami graficznymi, w jego książce znalazły się też fotografie, które od drugiej połowy XIX w. zaczęły systematycznie zastępować ryciny w roli dokumentacji zmieniającego się w biegu historii wyglądu miasta. W dziele Wehrmanna zakres materiału ikonograficznego został jeszcze bardziej rozszerzony i objął, oprócz już wymienionych, ujęcia wnętrza miasta, budowle forteczne i zabudowę związaną z życiem mieszczan i ich działalnością - ratusz i inne budynki komunalne, kamienice, zakłady przemysłowe. We wszystkich wymienionych publikacjach materiał ikonograficzny użyty został w funkcji ilustracji wzbogacających treść słowną i uwydatniających najważniejsze elementy historii Szczecina. Wyjątkowo niektórym z rycin dodatkowo poświęcono w tekście kilka słów omówienia¹².

Dopiero w okresie wydania dzieła Wehrmanna obok zbieractwa, zaczęło się stopniowo rozwijać badanie widoków Szczecina. One same stały się tematem artykułów naukowych umieszczanych w czasopismach Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza. Zbierano także współczesną ikonografię, ale autorów wykładów i publikacji interesowały głównie dawne widoki, które powstały w XVI-XVII wieku. W 1907 r. nabyto od zegarmistrza Eysela sześć litografii z widokami miasta od strony portu. Hugo Lemcke w tym samym roku wygłosił odczyt na zebraniu Towarzystwa, poświęcony dziejom zamku. Zwrócił w nim uwagę na poprawność przedstawienia zamku w dziele M. Meriana, *Topographia Electoratus*

¹¹ Grafiki wykonane w zakładzie litograficznym F. Müllera, dwie sygnował J. Cohn.

¹² W.H. Meyer opisał widok zamku Ostena/Meriana z 1652 r., tenże, *Stettin in alter und neuer Zeit, Stettin 1887*, s. 119; M. Wehrmann wspominał tylko, że widok Münstera, to wedyuta Stralsundu, a plan Brauna/Hogenberga zasadniczo odpowiada prawdzie, ale w obrazie ważnych budowli brak dokładności, tenże, *Geschichte der Stadt Stettin, Stettin 1911*, s. 142.

Brandenburgici..., 1652¹³. Otto Altenburg w 1913 r. omówił najstarszy plan Szczecina, skomponowany jako widok z lotu ptaka, wydany w wymienionej wyżej znanej i cenionej kolońskiej publikacji Brauna i Hogenberga¹⁴. Wehrmann w 1915 r. w artykule dotyczącym przedstawień Pomorza w XVI-wiecznym opisie świata pióra bazylejskiego teologa i kartografa Sebastiana Münstera, relacjonował perypetie związane z zamówieniem do tego dzieła widoków Szczecina i Stralsundu¹⁵.

Także w tym czasie, to jest około 1910 r., jak podał w opublikowanej w 1925 r. pracy Ferdinand Henry, kustosz kolekcji grafiki Muzeum Miejskiego, rozpoczęto fachowe i systematyczne gromadzenie dokumentacji ikonograficznej Szczecina, zmierzając do zebrania reprezentatywnego i w miarę możliwości pełnego materiału dokumentacyjnego¹⁶. Henry uważał, że widoki stanowią swoistą kronikę miasta, szczególnie o tak bogatych dziejach jak Szczecin i są w tej roli niezastąpione, gdyż słowo pisane nie wystarczy, aby stworzyć obraz historycznych zmian miasta. Stwierdził, że ta myśl legła u podstaw planowego kolekcjonowania widoków Szczecina. W przytoczonym artykule Henry porównał współczesną sobie sylwetkę stolicy Pomorza ze znaną z dawnych wedyt, zwracając uwagę na przekształcenia wynikające ze zmiennych losów dawnych budowli, takich jak gotyckie kościoły czy zamek książęcy, będących dominantami architektonicznymi.

Na szerszą skalę zarówno działalność kolekcjonerska, jak i badawcza, rozwinęła się po I wojnie światowej, odzwierciedlając zainteresowanie tą dziedziną wiedzy w Niemczech i innych krajach europejskich, chociaż, co oczywiste, widoki w dalszym ciągu służyły także jako ilustracje wzbogacające omówienia innych zagadnień historycznych¹⁷. O znaczeniu, jakie środowisko historyków w ogóle nadało widokom miast, świadczy fakt, że ich naukowe badania ujęte zostały wtedy w odrębne formy

¹³ *Zuwachs der Sammlungen Museum*, "Monatsblätter" 1907, nr 4/5, s. 77; H. Lemecke, *Bericht über die Versammlungen, Sechste Versammlung am 16 März 1907. Aus der Baugeschichte der Stettiner Schlosses*, "Monatsblätter", tamże, s. 70 [69-71].

¹⁴ O. Altenburg, *Der älteste Stadtplan von Stettin*, "Monatsblätter", Nr 1, Januar 1913, s. 1-8.

¹⁵ M. Wehrmann, *Pommern in Münsters Cosmographie*, "Monatsblätter" 1915, nr 8, s. 57-59.

¹⁶ F. Henry, *Die Silhouette der Stadt im Wandel der Zeiten*, [w:] Deutschlands Städtebau. Stettin, hrsg. vom Magistrat, Berlin Halensee 1925, s. 9-12. Postać obecnie zapomniana - Ferdinand Henry (ur. 13.02.1853 w Berlinie - zm. po 1925 w Szczecinie ?) był szczecińskim radcą miejskim, ok. 1913 (?) zatrudniony jako kustosz zbioru rycin Muzeum Miejskiego, opracował system inwentaryzowania grafik, *Die Einrichtung des Zettelverzeichnisses der Stettiner Städtischen Kupferstich-Sammlung*, "Museumskunde. Zeitschrift für Verwaltung und Technik öffentlicher und Privater Sammlungen". [Berlin] Bd. 10: 1914, H. 4, s. 219-223. Był także kolekcjonerem grafik (na niektórych grafikach obecnego zbioru Muzeum Narodowego w Szczecinie jest jego pieczętka: F. Henry) i publikował prace im poświęcone, m.in. *Über einige alte Kupferstiche in unserer Bibliothek*, "Monatsblätter", 1914, nr 10, s. 146-148; P. Magunna, *Monatsblätter. Register zu den Bänden 1-34 (1887-1920)*, Stettin 1923, s. 8.

¹⁷ Przykładem takiego traktowania widoków jest artykuł O. Altenburga, *Die Entwicklung der Stettiner Wirtschaft*, [w:] *Das Buch der alten Firmen der Stadt und des Handelskammerbezirkes Stettin im Jahre 1931*, Leipzig 1931, s. 5-12.

organizacyjne¹⁸. Z inicjatywy założonej w 1930 r. Niemieckiej Komisji Ikonograficznej (Deutsche Ikonographische Ausschuß), z siedzibami w Getyndze i Lipsku, planowano opracowanie spisu źródeł ikonograficznych, zgromadzonych na terenie Niemiec. W tym celu w różnych ośrodkach naukowych rozpowszechniono odezwę z prośbą o pomoc w gromadzeniu informacji o takich źródłach. W Szczecinie odezwę zamieściło pismo "Monatsblätter", periodyk Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza¹⁹. Stwierdzano w niej, że dotychczas źródła ikonograficzne były przedmiotem zainteresowania historyków sztuki, a zbyt małą wagę przywiązywali do nich historycy. Zwracając się o pomoc w gromadzeniu informacji o źródłach obrazowych przechowywanych w zbiorach publicznych i prywatnych, i dotychczas nieznanymi zaznaczono, że pomogą one w szybkim wydaniu przygotowywanego spisu takich dokumentów. Wśród przekazów ikonograficznych wymieniono w punkcie trzecim stare ryciny miast, pojedyncze budowle, wartościowe pejzaże. Podany w odezwie schemat, według którego miały być opracowane informacje potwierdza, że w omawianym okresie zaczęła się już rozwijać metodologia badań ikonografii miast, owocująca w następnych latach takimi pracami teoretycznymi jak H. Meyera *Grenzen, Ansichten und Methoden der Auswertung des Städtebildes für die Geschichtsforschung*, "Historische Zeitschrift" 150, 2, München Berlin 1934 czy Ericha Keysera, *Das Bild als Geschichtsquelle* (Historische Bildkunde 2, Hamburg 1935). W oparciu o zebrane dane ikonograficzne zaczęły powstawać prace poświęcone widokom poszczególnych dużych miast. Do wartościowych pozycji można tu zaliczyć monografię Hamburga z 1936 r.²⁰. W dalszej perspektywie stworzone zostały warunki do przygotowania i opublikowania w 1938 r. przekrojowego opracowania Heinricha Höhna, przybliżającego temat widoków miast niemieckich XVI-XIX w.²¹, a na przełomie lat 30. i 40. XX w. obszernego zestawienia widoków miast w grafice niemieckiej XV-XVII w. przez Friedricha Bachmanna²².

Również publikacje powstające w Szczecinie, a poświęcone przedstawieniom miasta, dotyczyły głównie dawnych widoków, pochodzących z okresu od XVI - po XVIII wiek. Tą dziedziną wiedzy najczęściej zajmował się Carl Fredrich. Jego opracowania jednak nie traktowały o widokach najbardziej popularnych, ale o tych mniej znanych, a ważnych z punktu widzenia wartości dokumentacyjnej. W

¹⁸ O początkach naukowego badania widoków miast jako źródeł historycznych W. Behringer, *Vergleichende Städte-Ikonographie als Forschungsgegenstand*, [w:] *Stadtbilder Augsburgischer Ansichten des 15. bis 19. Jahrhunderts städtische Kunstsammlungen Augsburg Graphische Sammlung Institut für Europäische Kulturgeschichte der Universität Augsburg in Verbindung mit der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg...*, Augsburg 1992, s. 7-14, tu: 11, 13.

¹⁹ Odezwę tę opracowano w Archiwum Prowincji, urzędzie, w którego kompetencjach leżało gromadzenie źródeł historycznych, *Die Erforschung der bildlichen Quellen zur deutschen Geschichte. Aufruf*, "Monatsblätter" 1932, nr 2, s. 30-31.

²⁰ *Das alte Hamburg*, hrsg. und eingeleitet von C. Schellenberg, Leipzig 1936.

²¹ *Alte deutsche Städte in Ansichten aus drei Jahrhunderten*, Königstein i. Taunus Leipzig 1938.

²² F. Bachmann, *Die alten Städtebilder. Ein Verzeichnis der graphischen Ortsansichten von Schedel bis Merian*, Leipzig 1939; tenże, *Die alte deutsche Stadt*, Bd. I-III, Leipzig 1941-42.

monografii najznacniejszego szczecińskiego kościoła - kolegiaty Mariackiej - omówił pokrótce jej ikonografię²³. W artykule zajął się srebrną plakieta ufundowaną ku czci szczecińskich mieszczan, którzy w 1659 r. obronili miasto przed wojskami cesarskimi i oddziałami brandenburskimi. Na plakiecie wyobrażony był, wzorowany na widoku z lotu ptaka M. Meriana, plan Szczecina, otoczonego fortyfikacjami szwedzkimi, w trakcie działań oblężniczych, a na ozdobnych kartuszach poniżej widoku wymieniono ówczesnych rajców i senatorów miejskich²⁴. Następnie Fredrich podjął temat najstarszych map okolic miasta. Szczególnie pierwsza z nich, datowana na około 1570 r., zasługuje na uwagę ze względu na rozbudowane przedstawienie hydrografii w rejonie miasta oraz pracy portu²⁵. W ostatnim artykule Fredrich umieścił opisy i reprodukcje kilku szczecińskich kamienic, o których wiadomości zachowały się w katastrze sporządzonym przez Szwedów około 1706 r. Kataster ten stanowi ważne choć fragmentaryczne źródło wiedzy o dawnej mieszczańskiej zabudowie Szczecina, która na widokach ogólnych, poza panoramą z Domu Żeglarza, nie była zbyt eksponowana²⁶. Jego wartość informacyjna doceniana jest do czasów obecnych.

Istotne dla dziejów Szczecina wydarzenie historyczne, jakim było zwycięskie odparcie przez szczecinian oblężenia w 1659 r., wiązało się także z artykułem numizmatyka Tassilo Hoffmanna. Panoramę stolicy Pomorza umieszczono bowiem na okolicznościowym medalu wybitym w 1663, z okazji ponowienia holdu złożonego przez władze miasta Szwedom, jako potwierdzenia przynależności Szczecina do królestwa Szwecji²⁷.

O stałym zainteresowaniu badaczy szczecińskiej ikonografii przedstawieniami związanymi z XVII-wiecznymi walkami o miasto pomiędzy Brandenburgią i Szwecją, znaczeniu jakie przypisywano temu okresowi w dziejach miasta, świadczyły artykuły Paula Viergutz²⁸. Uzasadnienie zajęcia się w tym przypadku źródłami obrazowymi wynika z faktu, że właśnie tego typu dokumenty mogły bardziej przejrzeć niż opisy słowne, zrelacjonować wydarzenia wojenne.

W okresie po I wojnie światowej widoki Szczecina były nie tylko obiektem publikacji, ale i kontynuowano działalność odczytową o tej problematyce podczas zebrań Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza. W 1932 r., na przykład, Otto Altenburg zajął się zmianami w sylwetce miasta, związanymi ze zburzeniem

²³ *Die ehemalige Marienkirche zu Stettin und ihr Besitz*, Sonderdruck aus den BS Neue Folge (dalej NF), Bd. 21: 1918, s. 143-246, tu 156-160.

²⁴ C. Fredrich, *Eine plastische Darstellung der Belagerung von Stettin im Jahre 1659*, BS NF, Bd. 28: 1926, s. 201-207.

²⁵ C. Fredrich, *Die beiden ältesten Karten der Umgebung Stettins*, BS NF, Bd. 29: Stettin 1927, s. 207-217.

²⁶ C. Fredrich, *Ein schwedisches Kataster Stettins vom Jahre 1706*, "Monatsblätter" 1929, nr 3, s. 34-39.

²⁷ T. Hoffmann, *Eine Stettiner Goldschmiedearbeit auf die schwedische Huldigung der Stadt i. J. 1663*, "Monatsblätter" 1931, nr 7, s. 106-108, Tabl. VII-VIII.

²⁸ F.H. Viergutz, *Erik Dahlbergh und seine Beziehungen zu Pommern*, BS NF, Bd. 40: 1938, s. 96-102; tenże, *Pommersche Stadt- und Festungspläne im Kriegsarchiv zu Stockholm*, BS NF, Bd. 41: 1939, s. 141-160.

fortyfikacji. Temat ten mógł podjąć dzięki dużemu cyklowi amatorskich rysunków Felixa Tredera, na których utrwalone zostały różne fragmenty fortyfikacji krótko przed ich niwelacją, w 1876 r. Referat ilustrowany był przezroczami z reprodukcjami rysunków²⁹.

Rozpowszechnieniu zainteresowania dawnymi i nowszymi widokami Szczecina, służyły popularne teksty, dotyczące różnych tematów z przeszłości miasta, zamieszczane w piśmie wydawanym przez Szczeciński Związek Turystyczny (Stettiner Verkehrsverein). Artykuły te były niejednokrotnie bogato ilustrowane fotografiami i widokami graficznymi, czy malarskimi, czemu sprzyjała waga, jaką przywiązywały do kultuwowania patriotyzmu i szerzenia wiedzy o przeszłości nowe władze państwa. Spośród nich można wymienić prace Wehrmanna o klasztorach, Altenburga o najstarszej fontannie, Bernarda Saala o zabytkowej szczecińskiej zabudowie³⁰.

Swego rodzaju kulminacją zainteresowania widokami stolicy Pomorza, podsumowaniem działalności zbierackiej i badań prowadzonych nad nimi, była wystawa ikonografii Szczecina pochodzącej z czasu od XVI wieku po współczesność, zorganizowana w 1936 r. przez działający przy Muzeum Miejskim Szczeciński Związek Muzealny (Stettiner Museumsverein). Wystawie towarzyszył katalog z krótkim wstępem, opracowany przez dyrektora muzeum, Ottona Holtzego oraz recenzja pióra Helmuta Bethego zamieszczona we wspomnianym wyżej piśmie turystycznym³¹. Ekspozowane obiekty pochodziły z dziewięciu miejscowych źródeł, głównie z Muzeum Miejskiego, ale i z kolekcji Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza, Izby Przemysłowo-Handlowej, Gimnazjum Fundacji Mariackiej, Pomorskiego Muzeum Krajowego, Pruskiego Archiwum Państwowego oraz od trzech osób prywatnych. Wypożyczono ponadto obiekty z czterech instytucji berlińskich: Galerii Narodowej, Pruskiej Biblioteki Państwowej, Państwowego Gabinetu Rycin, zarządu Państwowych Zamków i Ogrodów oraz jednej osoby prywatnej, a także z Wyższej Izby Rachunkowej z Poczdamu i z urzędu państwowego, mianowicie Ministerstwa Nauki, Wychowania i Oświaty Ludowej.

Zgromadzenie na jednej wystawie widoków z tak wielu instytucji, na co dzień niedostępnych w tej ilości ani badaczom, ani szerszej publiczności, widoków wartościowych jako źródła ikonograficzne do dziejów miasta, niestety nie zaowocowało publikacją, w której wszystkie one byłyby reprodukowane. W części ilustracyjnej katalogu umieszczono wybór jedynie dwunastu obiektów, trzynasty

²⁹ Omówienie referatu O. Altenburga pt. *Das Stadtbild Stettins im 19. Jahrhundert nach Originalzeichnungen F. Tredera u.a.* ukazało się w sprawozdaniu Towarzystwa, *Bericht über die Versammlung GPGA am 17. Oktober 1932*, "Monatsblätter" 1932, nr 11, s. 166-167

³⁰ M. Wehrmann, *Von der alten Klöstern in Stettin*, "Nachrichtenblatt des Stettiner Verkehrsvereins" (dalej: NSV) 1935, nr 10, s. 1-5; O. Altenburg, *Die Wasserkunst an dem Roßmarkt*, NSV 1935, nr 12, s. 1-4; B.Saal, *Altes Bauen in Stettin*, NSV 1939, cz. 1: nr 2, s. 1-6, cz. 2: nr 3, s. 1-7.

³¹ *Das Stadtbild Stettins vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart in Gemälden, Zeichnungen und Bildrucken der Zeit*. Ausstellung veranstaltet vom... Museum der Stadt Stettin vom 18. Oktober bis 15. November 1936, [bearb. von O. Holtze], Stettin 1936; H. Bethge, *Das Stadtbild Stettins. Zur Ausstellung im Städtischen Museum*, NSV 1936, nr 20, s. 1-6.

zdobił okładkę. Brak ten jednak został zrekompensowany przez Szczeciński Związek Turystyczny. Pracownicy związku wykonali, zachowany do dziś w Szczecinie, album fotografii prezentujących zebrane na ekspozycji widoki - obrazy, rysunki, grafiki, jeden relief, a także fotografie. Niestety fakt, że album nie został wydany drukiem, pozostał w jednym egzemplarzu, spowodował, że z czasem, w następstwie wyjęcia z niego 42 zdjęć, zatracił swą pierwotną wartość. Drugi mankament albumu wynika z faktu, że od początku nie uwzględniono w nim zaprezentowanych na wystawie obrazów artystów współczesnych, może nie biorąc pod uwagę, że ich znaczenie dokumentacyjne będzie rosło wraz z upływem czasu. W ten sposób widoki XX-wieczne potraktowano jako estetyczne, a nie merytoryczne wzbogacenie pokazu. Kompozycje te już w trakcie ekspozycji wystawiono na sprzedaż³². Jednocześnie warto podkreślić zaletę omawianego przedsięwzięcia. Mianowicie, ze względu na możliwość poszerzenia wiedzy o ikonografii Szczecina, włączono do albumu reprodukcje kilku dawnych widoków pominiętych w pisemnej części katalogu, a część fotograficzna została rozbudowana o 37 ujęć, niestety nie wszystkie z nich się zachowały, 11 również zostało wyjętych. Ponadto w albumie znalazły się włożone luzem dodatkowe materiały ikonograficzne, fotografie, reprodukcje wycięte z gazet i innych druków oraz fragment gazety z artykułem Carla Rittershausena *Von der Peter=Paul=Kirche in Stettin*.

Dzięki zachowaniu się i katalogu wystawy, i albumu, możliwe jest rozpoznanie i wykorzystanie do badań niektórych widoków niedostępnych dla historyków po II wojnie światowej. Równocześnie porównując obie te pozycje można w oparciu o posiadany w Muzeum Narodowym w Szczecinie zasób dawnego Archiwum Fotograficznego i przy uzupełniającej pomocy współczesnych publikacji traktujących o widokach Szczecina, odtworzyć zawartość samego albumu i prawie w całości zrekonstruować wystawę ważną dla badania szczecińskiej ikonografii. A istotną dlatego, że pokazano na niej 208 widoków, w tym 25 kompozycji XX-wiecznych, podczas gdy na największej wystawie widoków Szczecina zorganizowanej po II wojnie światowej, w Szczecinie zaprezentowanej w 1992 r., znalazło się włącznie z widokami opublikowanymi w katalogu (21 ilustracji) tylko 158 ujęć, przy czym z 36 widoków XX-wiecznych 14 powstało po 1936 r.³³

Wystawa zaprojektowana została zasadniczo w układzie chronologicznym i podzielona na zespoły zabytków odpowiadające poszczególnym etapom politycznej historii Szczecina. Zespół pierwszy (nr 1 - 43) obejmował widoki najstarsze od XVI do początku XVIII w., kiedy miasto należało do ksiąząt pomorskich, a potem Szwecji

³² *Das Stadtbild Stettins...*, s. 31.

³³ *Stettin. Ansichten aus fünf Jahrhunderten. Szczecin. Widoki z pięciu wieków*, bearbeitet von A. Blühm und E. Jäger, Ausstellung Regensburg, Kiel, Bremerhaven, Lüneburg, Szczecin 1991-1992, Regensburg 1991. Należy zwrócić uwagę, że materiał zawarty w albumie został już częściowo wykorzystany w najobszerniejszej publikacji poświęconej widokom stolicy Pomorza, albumowej pracy Tadeusza Białeckiego, *Szczecin na starych widokach XVI-XX wiek. Stettin auf alten Abbildungen 16.-20. Jahrhundert*, Szczecin 1995, która zawiera 451 przedstawień miasta, przy czym nie ma wśród nich fotografii, jak to miało miejsce na obu wystawach, w 1936 i 1991-92 r.

oraz trzy XIX-wieczne widoki dokumentujące architekturę z okresu gotyku i renesansu. Wśród eksponowanych prac były wszystkie znane ujęcia Szczecina z lotu ptaka: obie wersje Georga Brauna/Fransa Hogenberga, plan Heinricha Kotego/Petera Rollosa, kopia Francesca Valegia, obie wersje Matthäusa Meriana i kilka kopii wersji drugiej, obie mapy: anonimowa z widokiem portu i mapa Wendelina Schildknechta. Pokazano też wszystkie znane panoramy - anonimową z przywileju cechu tragarzy, rozwiniętą panoramę z Domu Żeglarza, przy czym na wystawie umieszczono tylko okazałą, o wymiarach 40 x 60,5 cm XIX-wieczną kopię Friedricha Lübeckego, a w albumie także fotografię oryginału wiszącego wówczas w gmachu giełdy, uproszczone kopie tej panoramy Paula Friedeborna i Daniela Meisnera i dwa anonimowe drzeworyty wydane na początku XVIII w. Zdjęcia obu wersji Meissnera, z których pierwsza nie była znana, unaoczniają identyczność ich treści; grafiki różnią się tylko tytułem. Oba drzeworyty, opublikowane przez Tadeusza Białeckiego³⁴, są ilustracjami z kalendarzy z 1704 i 1710 r., z czasu panowania Karola XII³⁵. W pierwszym zespole była też panorama Friedricha Hulsiusa i dwa popularne ujęcia zamku: sprzed renesansowej przebudowy i rycina Heinricha van Ostena/Matthäusa Meriana. Zabrakło natomiast cennego cyklu rysunków Johanna Joachima Zeunera wykonanych w 1674 r. dla szwedzkiego gubernatora rezydującego w Szczecinie na zamku. Większość stanowiły widoki i plany dokumentujące oblężenie Szczecina przez wojska cesarskie i brandenburskie w 1659 i 1677 r. lub tylko służące szerzeniu chwały Wielkiego Elektora, zdobywcy Szczecina w roku 1677. Między tymi pracami umieszczono cenny cykl 7. wedut holenderskiego rysownika na służbie brandenburskiej, Abrahama Janszooona Begeijna (?), widok Romeina de Hoogha, plany Gualda Priorata Galeazza, Erika Dahlberga, Matthäusa Meriana, Lorenza Scherma³⁶. Dzięki zdjęciom dotyczącym pozycji katalogowych nr 26 - 27 okazało się, że opisany w nich plan odpowiada sztychowi Meriana - pochodzącemu z 11 tomu *Teatrum Europaeum* oraz jego kopii³⁷. Informacji tej Holtze nie podał w katalogu. Niektóre z rycin dotyczących oblężeń były drukami ulotnymi, których część tekstowa, okalająca widok nie przetrwała. W albumie są fotografie dwu w pełni zachowanych nieznanymi druków propagandowych z 1677 r., służących gloryfikacji Wielkiego Elektora, jako zdobywcy Szczecina. O jednym z tych druków, ilustrowanym na odwrociu symboliczną sceną, w której rajcy miejscy przekazują Fryderykowi Wilhelmowi klucze do miasta, oznaczające władzę nad nim, zatytułowanym *Ihro Churfuerstl Durchl. Zu Brandenburg*

³⁴ T. Białeckie, *op.cit.*, s. 55-56, il. 26-27.

³⁵ Wymienił je C. Fredrich, *Die ehemalige Marienkirche...* s. 158, poz. W I-II.

³⁶ Plan Lorenza Scherma, mniej znany, zatytułowany "Stetin Ville forte d'Allemagne, Capitale de la Pomeranie Royale" wydano w Amsterdamie w końcu XVII w. Reprodukcja w Archiwum Fotograficznym Muzeum Narodowego w Szczecinie (dalej: Arch. Fot. MNS), nr 5043.

³⁷ *Theatri Europaei Eilffter Theil oder ausführlich fortgeführte Friedens- und Kriegs Beschreibung...*verlegt durch Matthäi Merians Sel. Erben, Franckfurt am Maeyn 1682.

Verwillkommung und Huldigung in dero eroberten Stadt Stettin...1677 st. v., znana była tylko wzmianka w literaturze³⁸. Z drugiego druku *Wahre Conterfeytliche Vorstellung der fuertrefflichen Pommerischen Haupt-Stadt Stettin...* dotychczas znano reprodukcję samej ryciny ze sceną oblężenia³⁹. Album zawiera też nieokreślonego pochodzenia widok zatytułowany STETIN, który przedstawia zniszczone przez bombardowanie miasto otoczone fortyfikacjami bastionowymi, rozmieszczonymi na planie półokręgu⁴⁰.

W grupie drugiej (nr 44 - 79) zebrano plany i wedyuty Szczecina od końca wieku XVII po początek XIX. Dokumentowały one przemiany, jakie wyniknęły z przejścia miasta przez Prusy i przekształcenia go w silną twierdzę. Do znanych planów należały: podmalowany akwarelą rysunek Szczecina i okolic wykonany w ramach katastru sporządzonego przez Szwedów (ok. 1706)⁴¹, poprawiona kopia planu Lorenza Scherma oraz plan sporządzony w 1808 r. w okresie okupacji miasta przez wojska francuskie w związku z planowanym wzmocnieniem twierdzy⁴². Wyróżnia się wśród nich nie publikowany dotychczas *Plan von Stetin (!) 1725*⁴³, jeden ze wstępnych projektów pruskich fortyfikacji. Analizując archiwalny materiał fotograficzny w MNS rozpoznano, mimo braku zdjęcia, plan Szczecina wraz z trzema fortami datowany: 1739 wymieniony w katalogu pod nr 56⁴⁴. Jego forma przypomina rysunek fortyfikacji wykonany około 1738 r. przez Gerharda Corneliusa von Walrave⁴⁵.

XVIII-wieczne wedyuty: rysowane piórem panoramy Wernera i ich kopie, wykonane przez oficyny Wolffów i Johanna Georga Ringlina, widoki z lotu ptaka Johanna Friedricha Freunda/Georga Paula Buscha i ich kopie opracowane przez Matthäusa Seutera i Johanna Davida Schleuena, cykl widoków miasta Friedricha Augusta Scheurecka, czy pojedyncze widoki, takie jak panorama Friedricha Ludwiga Kirchhoffa, Rynek Koński J.F. Freunda/J.G. Wolfganga, pomnik Fryderyka Wielkiego Daniela Bergera oraz malownicze "panoramy fragmentaryczne Johanna Friedricha Nagla/Jeana Morino, należą do ujęć znanych. Można tylko wskazać na nieścisłość

³⁸ *Album Pommerscher Bau- und Kunstdenkmäler*. Herausgegeben von den Stettiner Neuesten Nachrichten, Stettin 1899, H. 2, s. 19. Katalog wystawy informuje tylko o planie miasta wydrukowanym na pierwszej stronie tej gazety ulotnej, *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 23. Inne wydanie pierwszej strony tego druku z trochę zmienionym tytułem opublikowano w katalogu, *Stettin. Ansichten aus fünf Jahrhunderten...*, kat. nr 16.

³⁹ Negatyw w Arch. Fot. MNS, nr 13737.

⁴⁰ Ten widok opublikował T. Bialecki, tamże, il. 256 na s. 261.

⁴¹ O. Holtze nie podał okoliczności powstania planu i datował go błędnie na koniec XVII, [w:] *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 53. Por. C. Fredrich, *Ein schwedisches Kataster Stettins vom Jahre 1706*, "Monatsblätter", 1929, s. 34-39.

⁴² *Plan de la place de Stettin et des forts qui en dependent* znajdujący się w zbiorach francuskich, w zamku Vincennes omówił M. Stelmach, *Die Pläne der Festung Stettin. Versuch einer Bestandsaufnahme*, "Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde", Jg. 22: 1989, H. 95, s. 132, il. na s. 138.

⁴³ Ten rysunek piórem, o wym. 26,5 x 34 cm przechowywany był w w Staatsarchiv w Szczecinie, negatyw jest w Arch. Fot. MNS, nr 5044.

⁴⁴ Arch. Fot. MNS, neg. nr 5043; *Das Stadtbild Stettins...*,

⁴⁵ Może na to wskazywać treść i wymiary planu. Domniemany oryginał, przechowywany obecnie w Berlinie, w Deutsche Staatsbibliothek, mierzy 55 x 90 cm, (M. Stelmach, op. cit., s. 127, il. na s. 128), a wymieniony w katalogu Holtzega 60 x 90 cm, *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 56.

Holtzego w określeniu datowania i pominięciu autorstwa w przypadku sztychu Schleuena, którą da się skorygować z całą pewnością właśnie dzięki zdjęciu zachowanemu w albumie⁴⁶. Zaletą fotografii sztychu Ernsta Gerickego, na której utrwalona została iluminowana dekoracja na cześć urodzin Fryderyka Wielkiego, jest jej duży wymiar, dzięki któremu są czytelne szczegóły takie jak, napisy i podpis niewidoczne na ilustracji w katalogu⁴⁷.

Z nieokreślonych powodów w omawianej grupie, a nie w następnej, znalazł się cykl trzech romantycznych pejzaży z około 1820 r. - kolorowanych akwafort Friedricha Augusta Schmidta według obrazów Frederika Frégevizego ukazujących Szczecin z Gołęcina i ze Zdrójów oraz Dąbie. Można uznać za szczęśliwy przypadek, że zachowane w albumie zdjęcie tylko jednej prac z tego cyklu jest reprodukcją tego ostatniego - widoku Dąbia- z całej trójki jedyne go pejzażu obecnie nieznanego.

Zespół trzeci (nr 80 - 108) stanowiły XIX-wieczne widoki pruskiego Szczecina tworzone do czasu zjednoczenia Niemiec w 1871 r. Do cennych wśród nich należało osiem rysunków Karla Friedricha Schinkla, wypożyczonych na wystawę z Galerii Narodowej w Berlinie. Niestety od początku w albumie nie uwzględniono nie znanych obecnie dwu panoram - studiów ołówkowych przedstawiających dolinę Odry i jezioro Dąbie z sylwetką Szczecina po prawej stronie⁴⁸. Nie umieszczono w albumie także widoku Starego Miasta od północnego-wschodu, jednak jego fotografia znajduje się w archiwum MNS⁴⁹. Zdjęcia pozostałych kompozycji są w albumie, a pomiędzy nimi wyróżniają się również dwa - reprodukcje rysunków znanych tylko z tytułu: rozległe, panoramiczne pejzaże szkicowane piórem, konturową kreską przypominającą styl Caspara Davida Friedricha: widok jeziora Dąbie ze zarysem Szczecina po lewej i widok Szczecina od północy⁵⁰. Dalszych dwadzieścia znanych obrazów i grafik z omawianego zespołu ukazywało w reprezentatywny sposób dawną i nową architekturę Szczecina, powstanie kolei, widziane w odmiennych planach i ujęciach, rzeczowo i malowniczo, ze znanych punktów widokowych, od północy i południa, gdzie szukano odpoczynku na łonie przyrody i od wschodu, czyli od strony portu. Różne "portrety" zamku Augusta Ludwiga Mosta uzupełniono o dodatkowe zdjęcie litografii Roberta Geisslera, zespół wedut Ludwiga Eduarda Lütkego, zebrany sumiennie⁵¹, pokazujący miasto z różnych punktów widzenia, wzbogacały widoki: anonimowy z Grabowa, oraz dwa zza dworca kolejowego: E. Sannego i W. Henninga, włączony dodatkowo. Pomiedzy widokami portu Paula Gropiusa, Eduarda Hildebrandta, Ludwiga Hermanna, znalazła się nie znana kompozycja Theodora Kugelmanna, ukazująca dwa żaglowce pośrodku nurtu Odry, na północ od miasta⁵². Znane obrazy Kugelmanna,

⁴⁶ *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 47.

⁴⁷ Tamże, il. nr kat. 62.

⁴⁸ Tamże, kat. nr 82-83.

⁴⁹ Tamże, kat. 85; Arch. Fot. MNS, neg. nr 5277.

⁵⁰ Tamże, kat. nr 81, 87.

⁵¹ Niestety wyjęta została z albumu reprodukcja, nieznanego z innych publikacji, widoku Szczecina od północy, z Gołęcina, *Das Stadtbild Stettins...*, kat. 98.

perspektywa ulicy Szerokiej (ob. kardynała Wyszyńskiego) Friedricha Rossmässlera i fragment Rynku Końskiego z fontanną rysowany przez Adolfa Menzla miały dać wyobrażenie o minionej malowniczości Starego Miasta.

Kolejną grupę (nr 109 - 132) stanowiły, jako wyodrębnione, przedstawienia kościołów pochodzące z XVIII i XIX wieku. Niestety prawie zabrakło w niej rysunków Bagmihla i Blaurocka. Jedyna pokazana kompozycja to litograficzna reprodukcja wnętrza kościoła św. Jakuba sporządzona przez Sannego wg rysunku Blaurocka. Co ciekawe, widoki architektury kościelnej i towarzyszącej jej zabudowy klasztornej, czy szkolnej ułożono w katalogu według kolejności pojawiania się kościołów na XVII-wiecznych panoramach miasta od południa ku północy: kościół św. Jana, św. Jakuba, św. Mikołaja, Mariacki, cysterek, św. Ottona, św.św. Piotra i Pawła. Wszystkie były przedstawieniami znanymi. Kościół św. Jana ukazywał cykl rysunków Emila Teschendorfa, kościół farny św. Jakuba - prace Ludwiga Mosta, Gustava Franka i Friedricha Eduarda Metzgera oraz dwie fotografie, z których pierwsza ukazywała kościół z tego samego punktu widzenia, co rysunek Metzgera, a na drugiej utrwalono zniszczenie, jakie spowodowała w 1894 r., waląc się na dach, nowo budowana iglica wieży. Wskazana pierwsza fotografia, datowana przez Holtzego: około 1880, czyli na dziesięciolecie, w którym Metzger wykonał swój szkic, godna jest uwagi jako wierne przedstawienie świątyni. Może ona także służyć do analizy dokładności rysunku architekta. Kościół św. Mikołaja reprezentował tylko jeden uproszczony widok z czasu pożaru P.H.E. Germanna. Najwięcej miejsca poświęcono kościołowi Mariackiemu i otaczającym go budynkom szkolnym, łącznie z nowym, klasycystycznym gmachem Gimnazjum Mariackiego, przypuszczalnie dlatego, że kościół ten posiadał najbogatszą ikonografię. Widoki to obejmowały znany cykl Friedricha Ludwiga Kirchhoffa, ujęcie od strony domów profesorskich Christiana Bischoffa wraz z włączoną dodatkowo, pod numerem 119, ryciną Johanna Benjamina Glasbacha, będącą kopią fragmentu sztychu Bischoffa, anonimowy rysunek projektowanej barokowej wieży i, jako ostatnią, akwarelę gimnazjum malowaną przez Wilhelma Brunnera⁵³. Pośród tych prac umieszczono rycinę Kirchhoffa przedstawiającą niedokończony kościół św. Anny, może dlatego, że tu także znajdowała się siedziba szkoły - Liceum Rady. Ikonografię kościoła cysterek, potocznie określanego wezwaniem św. Katarzyny, oprócz znanej anonimowej akwareli, przedstawiały fotografie z końca XIX w. i z czasu przed zburzeniem. Pozostałe świątynie św. Ottona i św.św. Piotra i Pawła dokumentowały XVIII-wieczne ilustracje Georga Paula Buscha i Christiana Zickermanna. Zespół ten zamykał widok wnętrza pokoju nauczycielskiego Gimnazjum Mariackiego malowany przez Mosta. Pochodził on z zupełnie dotychczas nieznanego albumu akwarel, który Most przygotował jako dar dla odchodzącego na emeryturę wieloletniego i zasłużonego dyrektora gimnazjum - K.F. Wilhelma Hasselbacha. Kompozycja ta godna jest

⁵² Obraz ten reprodukuje T. Białecki, *op. cit.*, il. 283 na s. 278.

⁵³ *Zuwachs der Sammlungen (Museum)*, "Monatsblätter" 1916, s. 63.

zainteresowania także ze strony badaczy malarstwa niemieckiego, a w szczególności pomorskiego malarstwa okresu biedermeieru, gdyż ukazany pokój obwieszony był licznymi portretami nauczycieli, z których część przypuszczalnie namalował Most. Natomiast na tylnej ścianie pokoju wisiało okazałe płótno cenionego malarza berlińskiego, Friedricha Georga Weitscha, dyrektora Akademii Sztuk Pięknych, z alegorią trzech stanów⁵⁴.

Jako kolejną grupę (nr 133 - 182) pokazano barokową i klasycystyczną zabudowę mieszczańską i bramy miejskie, utrwalone głównie na fotografiach oraz wedyty Szczecina z drugiej połowy XIX w. Fotografie te są znane, ale niektóre funkcjonowały dotychczas jako anonimowe. Także czas powstania kilku określony był mniej dokładnie⁵⁵. Nie wszystkie fotografie architektury znalazły się w albumie dokumentującym wystawę, ale te które w nim zamieszczono pozwalają, za pomocą identyfikacji ze zdjęciami przechowywanymi w Archiwum Fotograficznym MNS i przy zestawieniu z zapisem w katalogu, uzupełnić pewne dane. Fotografiom Bramy Królewskiej i Berlińskiej wykonanym przez Stoltenburga od strony miasta około 1860 r. towarzyszą w albumie znane ryciny drugiej z bram - Geisslera i dodana - Loefflera⁵⁶. Trudno zidentyfikować fotografię Bramy Berlińskiej od strony pola około 1890 r., opisaną w katalogu pod nr 135, gdyż w archiwum MNS brak takiej odbitki. Brak również znanej litografii Geisslera oraz fotografii - przedstawiających barokowe domy stojące przy Rynku Siennym na rogu ulicy Osiek. Najprawdopodobniej to ta fotografia opublikowana została przez Kozińską pod nr 122⁵⁷. Z pracy Kozińskiej znane są również brakujące w albumie zdjęcia: domu przy Rynku Siennym na rogu ul. Siennej, określonego w katalogu jako dom Materna⁵⁸, domu Velthusena, zwanego w katalogu domem Wolkenhauera od nazwiska kolejnego właściciela, zajmującego się wyrobem pianin⁵⁹, fragmentu pierzei ul. Panieńskiej z domem nr 25 zdobionym szeregami popiersi nad oknami pierwszego piętra⁶⁰. Fotografia domu przy ul. Wielkiej Odrzańskiej 8 przechowywana jest w MNS, podobnie jak zdjęcie kamienicy przy Szewskiej 23⁶¹ i kamienicy na rogu ulic Środowej i Małej Odrzańskiej⁶². Natomiast nie rozpoznana pozostaje fotografia klasycystycznej kamienicy przy ul. Szewskiej 13-15. Publikacja Kozińskiej zawiera też nie uwzględnione w albumie wystawy z

⁵⁴ F.v. Boetticher podaje, że obraz wykonany w 1814 r. przedstawiał *Drei Junglinge als Repräsentanten des Nähr-, Lehr- und Wehrstandes schwören am Altare, mit Gott für König u. Vaterland Alles zu wagen* i wisiał w auli gimnazjum, tenże, *Malerverke des neunzehnten Jahrhunderts. Beitrag zur Kunstgeschichte*, Bd. II, 2, Leipzig 1941.

⁵⁵ Opublikowane zostały w pracy *Szczecin na dawnej fotografii ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie*, Wybór, wstęp, komentarze B. Kozińska, Szczecin 1993.

⁵⁶ *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 133, 134, 136.

⁵⁷ Tamże, s. 282-283.

⁵⁸ Tamże, s. 284-285, nr 123; *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 140.

⁵⁹ B. Kozińska, *op. cit.*, s. 154-155, nr 58; *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 141.

⁶⁰ B. Kozińska, *op. cit.*, s. 292-293, nr 127; *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 144.

⁶¹ Arch. Fot. MNS, neg. nr 15660 i 14821. *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 143 i 145.

⁶² Zdjęcie wykonane przez Weyracha około 1900 r. w Arch. Fot. MNS, neg. nr 14944; *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 147.

1936 r. widoki domu przy Rynku Końskim (ob. pl. Orła Białego nr 3, którego powstanie Holtze w nocie katalogowej nr 149, błędnie datował na drugą zamiast pierwszej połowy XVIII w.⁶³ oraz siedziby Bractwa Kurkowego i zamiejskiego pałacyku kupca Tilebeina⁶⁴. Cennym, nie znanym z innych zbiorów niż omawiany album, źródłem do wiedzy o szczecińskich kamienicach jest fotografia domu z apteką *Pod Czarnym Orłem*, wzniesionego na rogu ulic Wielkiej Tumskiej i Szewskiej na miejscu dawnego domu udokumentowanego na rysunku z 1706 r. w katastrze szwedzkim⁶⁵.

Z powodu analogii tematycznej z fotografiami kamienic miejskich do wymienionego zespołu dołączono wykonane w 1840 i około 1830 roku rysunki Luise Kugler i panny Kellner, przedstawiające domy przy Rynku Węglowym i przy ul. Szerokiej (ob. Kardynała Wyszyńskiego).

Weduty pokazane w grupie widoków z drugiej połowy XIX w., to kompozycje w większości znane, między innymi dwa cykle - litografie Juliusa Gottheila/Wilhelma Loeillota i rysunki sępią Felixa Tredera. Do reprodukcji rysunków Tredera dołączono w albumie, nie wyszczególnioną w katalogu, panoramę staromiejskiego nabrzeża portowego oglądaną z Łasztowni na prawo od Mostu Długiego wykonaną w 1880 r.⁶⁶. Pozostałe to widok z lotu ptaka Adolpha Eltznera/Wiliama Frencha, panoramy Karla Steinberga i Gustava Franka oraz włączone dodatkowo reprodukcje czasopiśmiennicze barokowej komory celnej i fragmentu zabudowy Łasztowni wraz z tą komorą. W tym zespole wyróżniają się widoki stoczni: Hermanna Schmidta⁶⁷ i G. Franka. Ten ostatni to jedyny widok w tej grupie, o którym nic bliższego nie wiadomo i którego zdjęcia niestety brakuje. Być może anonimowa lecz wykonana na dobrym poziomie warsztatowym litografia stoczni, datowana przez Ottona Altenburga na około 1820, jest właśnie tą kompozycją⁶⁸.

Ostatni zespół (nr 183 - 207) obejmował widoki XX-wieczne, fragmenty starego miasta i portu, malownicze widoki zabytkowej architektury, podwórek, wnętrza - kompozycje dwu pokoleń artystów związanych ze Szczecinem: cenionego malarza Gustava Wimmera, popularnych portrecistów pomorskich pejzaży Hansa Hartiga, Eugena Dekkerta, Ottona Langa - Wollina, wziętego ilustratora Ottona Tarnogrockiego, wybitnego rysownika Waltera Georga Stockmanna, dokumentalisty Maxa Kühna, wszechstronnego i płodnego Franza Schütta, a także Wilhelma Streckfußa oraz twórców młodszych Theodora Schütta, Wenera Schultza i Lotte Usadel. Reprodukacje ich prac pominięto całkowicie w albumie. Jednak można tę

⁶³ B. Koziańska, *op. cit.*, s. 152-153, il. 57. Dom zwany obecnie "pałacykiem jońskim" utrwalony został w formie sprzed XIX-wiecznej przebudowy na sztychu Johanna Georga Wolfganga z 1734 r., odbitka w MNS, nr inw. MNS/Graf. 2634.

⁶⁴ *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 150-151; B. Koziańska, *op. cit.*, s. 148-149, nr 55 i s. 490-491, nr 226.

⁶⁵ *Das Stadtbild Stettins...*, kat. nr 146; C. Fredrich, *Ein schwedisches Kataster Stettins vom Jahre 1706*, "Monatsblätter" 1929, nr 3, s. 36 (34-39), il. 1.

⁶⁶ Datowany i reprodukowany w "Nachrichtenblatt des Stettiner Verkehrsvereins" 1937, nr 13, s. 8.

⁶⁷ Widok, którego brakuje w albumie, został opublikowany w czasopiśmie "Pommern. Kunst, Geschichte, Volkstum" 1998, nr 2, s. 15.

⁶⁸ O. Altenburg, *Alte Schiffswerften im Stettiner Odergebiet*, "Das Bollwerk" 1938, nr 9, il. na s. 281.

część wystawy fragmentarycznie zrekonstruować, porównując zapisy w katalogu z zachowanym materiałem ikonograficznym w archiwum MNS i w publikacjach. Do kompozycji znanych należą pejzaż z Gocławia Wilhelma Streckfußa, olej z 1890 r.⁶⁹, akwarela dziedzińca domu kaznodziejów przy Große Ritterstraße (ob. ul. Korsarzy) malowana przez Wenera Schultza w 1934 r.⁷⁰, dwa obrazy Wimmera: widok z podwórka przy ul. Farnej na zamek, akwarela z 1897 r., i perspektywa ul. Korsarzy w stronę zamku, olej z 1933 r.⁷¹. Z obrazów Dekkerta można wskazać widok z obecnych Wałów Chrobrego⁷², a z dzieł Hartiga najprawdopodobniej malownicze ujęcie Starego Miasta z zamkiem od strony Łasztowni⁷³. Niestety w przypadku obrazów takich artystów jak Dekkert czy Hartig, trudno ustalić, o które z ich dzieł chodzi, bowiem w twórczości tych malarzy znanych jest po kilka replik, a tytuły poszczególnych prac nie były zbyt dokładne. Widok dworca kolejowego Franza Schütta znany jest tylko z reprodukcji obrazu z około 1927 r.⁷⁴. Wystawiony gwasz, datowany na 1936 rok, mógł być jego repliką ze względu na zainteresowanie, jakim cieszył się obraz i jego wysoką ocenę przez ówczesną krytykę⁷⁵.

Poza zdjęciami dokumentującymi wystawę włączono do albumu pod numerami 301-337 dodatkowe fotografie bez dokumentacji opisowej, z których zachowało się 26 sztuk, oraz fotografie, reprodukcje gazetowe i czasopiśmiennicze zebrane luzem. Trzydzieści dwa widoki spośród nich również mają niepowtarzalną wartość źródłową. Utrwalono na nich kamieniczną zabudowę Szczecina, plac z resztkami murów Bramy Młyńskiej odkrytymi w trakcie niwelacji fortyfikacji, dwa interesujące ujęcia Fortu Leopolda, widoki stoczni i portu, okolic miasta, między innymi oznaczoną podpisem Krekower Str. (obecnie ul. Żołnierska) aleję wysadzaną topolami włoskimi, po której bokach rozpoznać można usytuowane w pewnym oddaleniu, osłonięte zielenią, pojedyncze domki, czy wtórnie, zmontowany w Zdrojach jako lokal wycieczkowy drewniany budynek, pierwotnie lokal łoży masońskiej "Pod Trzema Cyrklami" położony na Grabowie. Niektóre zdjęcia dokumentują sceny rodzajowe z nowych szczecińskich placów targowych, warzywnego i drzewnego, ulokowanych na wyspie Silberwiese (obecnej Kępie Parnickiej).

Cała dokumentacja ikonograficzna wykonana przez *Stettiner Verkehrsverein* świadczyła o rozumieniu znaczenia tego typu źródeł dla badań historii Szczecina.

⁶⁹ *Zeichnungen und Aquarelle deutscher Meister 1750 bis 1900 aus den Sammlungen der Stiftung Pommern, Kiel*. Bearbeitung von H. Börsch-Supan, H. Wetzel, Kiel 1978, kat. nr 37. Obraz obecnie w zbiorach Pommersches Landesmuseum w Greifswaldzie.

⁷⁰ *Szczecin w niemieckim i polskim malarstwie XIX i XX wieku*, red. B. Igielska, Szczecin 1998, il. na s. 69; Obraz obecnie w zbiorach Pommersches Landesmuseum w Greifswaldzie.

⁷¹ Arch. Fot. MNS, neg. nr 5379; NSV 1937, nr 8, il. na s. 5.

⁷² "Stettiner Bürgerbrief" 1984, reprodukcja na okładce, obecnie własność prywatna w Niemczech.

⁷³ Reprodukcja w MNS przekazana przez Siegfrieda Hartiga.

⁷⁴ O. von Minden, *Pommersches Kunstleben. Vom "Pommerschen Künstlerbund"*, "Unser Pommerland" 1927, H. 1, Abb. 1.

⁷⁵ *Doch den Mittelpunkt seiner Bilder stellte der Stettiner Bahnhof dar.*, O. von Minden, tamże, s. 45.

Dlatego też zdecydowano się, niezależnie od katalogu wystawy wydanej przez *Stettiner Museumsverein*, utrwalić prawie wszystkie eksponaty na fotografiach, pomijając jedynie sztukę współczesną⁷⁶ i zgromadzić je w jednym tomie, co niewątpliwie mogło ułatwić w przyszłości ich historyczną analizę i opracowanie.

Zorganizowana w 1936 r. wystawa była wszechstronną obrazową relacją o historii Szczecina. Ukazywała różne fazy istnienia miasta od czasu, gdy posiadało typową formę dużego ośrodka średniowiecznego - zwartą zabudowę mieszkalną z górującymi nad nią kościołami, opasaną wieńcem murów obronnych z bramami i basztami oraz posiadającą port znajdujący się poza murami, poprzez kilkusetletni okres funkcjonowania w roli twierdzy otoczonej rozległymi terenami fortecznymi, po nowoczesną metropolię rozbudowującą się i rozwijającą przemysłowo na otwartej przestrzeni, wzdłuż wodnych i lądowych szlaków komunikacyjnych, na obszarze dawnych rejonów fortecznych i rolniczych. Wystawa prezentowała nie tylko zmiany architektonicznego i urbanistycznego kształtu Szczecina, ale i jego rozwój gospodarczy, szczególnie w zakresie żeglugi (od kogi i drewnianego żurawia po nowoczesne śrubowce i elektryczne dźwigi portalowe), przemysłu stoczniowego (od placu ciesielskiego i powroźniczego po pochylnie suwnicowe), oraz komunikacji (od wozów konnych poprzez kolej parową po samochody i tramwaje). Pokazano istotne dla miasta wydarzenia polityczne, do których należały XVII-wieczne oblężenia i wjazd do Szczecina Wielkiego Elektora w 1678 r. Zgromadzone widoki pozwalały też obserwować przemiany życia społeczno-kulturalnego, zwłaszcza rozwoju szkolnictwa. Wyeksponowana ikonografia Szczecina stanowiła nieocenione źródło wiedzy historycznej uzupełniające informacje przekazane w dokumentach pisanych.

Po drugiej wojnie światowej naukowe zainteresowanie widokami Szczecina obok teoretycznego⁷⁷ nabrało też znaczenia praktycznego. Umożliwiło i umożliwiała stopniowe odtwarzanie zniszczonej przez wojnę zabytkowej substancji miejskiej, między innymi rekonstrukcję szczytów barokowych bram miejskich, gotycko-renesansowej formy zamku, a w ostatnich latach odbudowę barokowych kamieniczek staromiejskich przy Rynku Siennym⁷⁸.

⁷⁶ Odnośnie sztuki współczesnej można dodać, że reprodukcję obrazu H. Hartiga z 1913 r. przedstawiającego stary Most Kłodny umieszczono w drugiej części albumu, obejmującej zdjęcia nie pokazane na wystawie. Stało się tak, ponieważ obraz ten, mimo że nie był eksponowany, przez współczesnych został bardzo wysoko oceniony zarówno ze względu na walory estetyczne jak i dokumentalne. Umieszczając jego zdjęcie w albumie chciano podkreślić wartość ikonograficzną tego dzieła sztuki XX-wiecznej.

⁷⁷ Najbardziej spektakularnym świadectwem zainteresowania udzielanego przez szczecińskie środowisko naukowe widokom miasta stała się albumowa publikacja Tadeusza Białeckiego, *Szczecin na starych widokach. XVI-XX wiek*, Szczecin 1995, w której znalazło się aż 475 przedstawień miasta.

⁷⁸ Świadectwem tych działań jest dokumentacja historyczna gromadzona w urzędzie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, będąca podstawą prac podejmowanych przez architektów i budowniczych.

Zusammenfassung

Die Geschichte des Interesses für die Ikonographie in Stettin.
Die Dokumentation von der Ausstellung der Stadtansichten
aus dem Jahre 1936

Das Interesse für die Ikonographie von Stettin als Quellenmaterial für die Untersuchung der Stadtgeschichte beginnt an dem Umbruch des 18. und 19. Jahrhunderts mit dem Werk von L. W. Brueggemann, in dem er die ihm bekannten Stadtaussichten aus dem 18. Jh. dargestellt hat. In dem 19. Jh. war die Entwicklung des Historismus sowohl für die Sammlung der alten Landschaften als auch der Veröffentlichung deren graphischer Reproduktionen günstig. Der Urheber solcher Unternehmungen war seit 1824 die Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde. Seit der zweiten Dekade des 20. Jh. begann die Entwicklung der planmäßigen Sammel- und Untersuchungstätigkeit, die nach dem ersten Weltkrieg intensiver wurde. Ihre Ergebnisse wurden während der öffentlichen Vorlesungen und im Rahmen der Veröffentlichungen als auch der wissenschaftlichen und popularisierenden Artikeln präsentiert. Eine Art Zusammenfassung dieser Arbeiten war die bisher größte Ausstellung der Landschaften der pommerschen Hauptstadt, die im Jahre 1936 in dem Stadtmuseum in Stettin organisiert wurde. Sie war das Ergebnis der Sammeltätigkeit der Stettiner Institutionen, vervollständigt mit den in Berlin und Potsdam ausgeliehenen Werken. Die gesammelten Ausstellungsstücke wurden chronologisch geordnet und in Gruppen nach den wichtigsten politischen Wendepunkten geteilt, welche die Geschichte der Stadt geprägt haben. Diese Gruppen umfassten: 1. die Ansichten aus der Zeit der Herrschaft der pommerschen Herzöge und der schwedischen Könige, 2. die preußischen Landschaften bis zur Besetzung von der Armee Napoleons, 3. die preußischen Landschaften aus dem 19. Jh., 4. alte Ansichten der Kirchen, 5. die Landschaften aus der zweiten Hälfte des 19. Jh. von dem Moment der Liquidierung der Festung, 6. die Werke aus dem 20. Jh. Die Ausstellung wurde in der Form eines Katalogs dokumentiert, in dem kurze Beschreibungen zu jeder Ansicht als auch Reproduktionen enthalten wurden, leider aber nur 13 von 208 gezeigten Bildern. Glücklicherweise blieb ein Fotoalbum, obwohl nicht ganz komplett, erhalten, in dem fast die ganze Ausstellung dokumentiert wurde. Dort sind lediglich die Werke aus dem 20. Jh. nicht enthalten, dafür aber befinden sich da zahlreiche Fotos von der Stadt aus dem 19./20. Jh., was die Bestätigung ist, dass vom Anfang an die Ausstellung das dokumentarische und nicht das ästhetische Ziel verfolgte. Das Album wurde von dem Stettiner Verkehrsverein angefertigt. Gegenwärtig ist es, dank der Vergleichsanalyse der Materialien im Katalog und im Album als auch mit der Verwendung der Bestände des Fotoarchivs des Nationalmuseums zu Stettin, möglich, eine fast vollständige Rekonstruktion dieser wertvollen Ausstellung durchführen. Sie war nämlich ein umfangreicher und

vielseitiger Bericht über verschiedene Aspekte der Geschichte der Stadt Stettin, ihre Architektur, Urbanistik, viele Bereiche der Wirtschaft, Kultur und über das gesellschaftliche Leben. Die Bedeutung der Ausstellung ist um so mehr relevant, dass ein Teil der dort präsentierten Exponate gegenwärtig unbekannt bleibt. Manche wurden erst im Jahre 1995 von Tadeusz Bialecki veröffentlicht. Sein Buch *Szczecin na starych widokach XVI-XX wiek* (1995) ist eins der Ergebnisse von dem Interesse für die Ikonographie der Stadt Stettin nach dem zweiten Weltkrieg, das nicht nur theoretisch, sondern auch praktisch ist und den Wiederaufbau der Stadt ermöglicht.